

КРАЄЗНАВСТВО

ГРИНЬ О.В.

**ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО
НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

Сучасний стан історичної науки потребує залучення до вирішення конкретних наукових проблем широкого кола джерел та їх всебічного аналізу. Незважаючи на значну роботу, проведenu у цьому напрямку дослідниками, поза увагою фахівців залишається ряд цінних пам'яток, до яких належать, зокрема, описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. - комплекс джерел, який містить вичерпну інформацію стосовно соціально-економічного становища у Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст.

Описи привертали увагу багатьох дослідників, зокрема, О.Лазаревського, П.Федоренка, Н.Рубінштейна, Б.Грекова, І.Бутича та В.Пірко, які проаналізували їх як історико-статистичні джерела¹. Ряд науковців, зокрема, А.Перковський, А.Путро, В.Кулаковський, О.Білокінь, Ю.Піччук, В.Бондаренко використовували інформаційний потенціал окремих описів у історико-географічних, економічних, демографічних та статистичних дослідженнях². Але й досі не було зроблено спроби комплексного опрацювання матеріалів описів Новгород-Сіверського намісництва, використання усіх їх різновидів при вирішенні дослідницьких проблем. Метою даної статті є залучення фактичних матеріалів описів до вивчення соціально-економічного та адміністративного життя міст Північного Лівобережжя наприкінці XVIII ст.

В останній чверті XVIII ст. адміністративно-територіальний устрій Російської імперії у зв'язку із централізаторською політикою уряду зазнав значних змін, які виявилися у ряді внутрішньополітичних заходів по запровадженню у життя "Установлення про губернії" 1775 р. Внаслідок проведення адміністративної реформи на території Лівобережної України було остаточно скасовано її самобутній полковий устрій, а натомість запроваджено розподіл земель на намісництва та повіти. Зокрема, 16 вересня 1781 р. був виданий наказ Катерини II Сенату про створення Новгород-Сіверського намісництва, до складу якого мала увійти територія колишніх Ніжинського та Стародубського полків³.

Урочисте відкриття Новгород-Сіверського намісництва відбулося 27 січня 1782 р.⁴ Новоутворена адміністративно-територіальна одиниця складалася з одинадцяти повітів, центрами яких стали повітові міста або містечка. Повіти отримали назву у відповідності з десятьма повітовими центрами, а губернське місто Новгород-Сіверський було водночас і центром Новгород-Сіверського повіту⁵. Введення нового адміністративно-територіального устрою зумовило не лише зосередження в цих містах органів місцевого самоврядування, але й пожвавлення соціально-економічного розвитку та суспільно-політичних процесів.

Запровадження намісницької реформи зумовило зростання інформаційних потреб царського уряду⁶. Необхідність рівномірного розподілу території Російської імперії, вдосконалення системи оподаткування, а також і зростаючий інтерес громадськості до господарського розвитку країни спричинили укладання за певною програмою у 1780-х рр. топографічних описів намісництва, зокрема, Новгород-Сіверського. Ця група історичних джерел містить цінні відомості не лише стосовно географічного розташування міських поселень і кліматичних умов, а й щодо кількості та соціального складу населення, економічного розвитку міст, їх забудови, історії, культури і побуту мешканців.

Серед описів Новгород-Сіверського намісництва, які містять цінну інформацію з історії міських поселень Лівобережної України кінця XVIII ст., першочергове значення мають: "Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр."⁷ та укладене одночасно з ним у формі таблиць демографічне зведення місцевої людності "Описание Новгородского Северского наместничества по разделению оного на одиннадцать уездов..."⁸, Опис "О числе состоящих Новгородской Северной губернии городов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оные промыслах, торгах, рукоделиях и ремеслах большею частию упражняются, при которых городах имеются фабрики"⁹ та "Описание городам, сколько порознь в каждом улиц, домов и протчего" 1785 р.¹⁰, "Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского" А. Пригари 1786-1787 рр.¹¹, "Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества" 1787 р.¹² Ці описи Новгород-Сіверського намісництва, що належать до групи описово-статистичних джерел, містять багатий фактичний матеріал, який дає змогу дослідити соціально-економічний стан міст Лівобережної України в останній чверті XVIII ст.

Міські населені пункти наприкінці XVIII ст. поділялися на міста та містечка. Чітких критеріїв їх розмежування на той час не існувало, тому один населений пункт у різних джерелах міг називатися як містом, так і містечком. Загалом, містами прийнято вважати торговельно-ремісничі та політико-адміністративні центри (намісницькі або повітові міста), а містечками - менші за розміром торговельно-ремісничі осередки, які до адміністративно-територіальної реформи 1782 р. були центрами сотень¹³. Дослідник кінця XVIII ст. О. Шафонський виділяв на території Новгород-Сіверського намісництва 11 міст у відповідності до кількості повітів¹⁴. Така ж кількість міст згадується і в описах Новгород-Сіверського намісництва середини 1780-х рр. - у "Ведомости о числе состоящих в Новгородской Северной губернии городов" 1785 р. та у "Кратком топографическом описании Новгородского Северского наместничества" 1787 р.¹⁵ Натомість, в Опису Новгород-Сіверського намісництва, укладеному у 1779-1781 рр., містами вважалися також Батурин і Почеп¹⁶.

Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва 1780-х рр. дають змогу простежити кількість та соціальний склад населення міст Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. та укладене одночасно з ним демографічне зведення у формі таблиць містять інформацію (згідно з

даними ревізії 1764 р.)¹⁷ про кількість домів представників різних соціальних верств у кожному населеному пункті окремо¹⁸. Натомість, у наступних топографічних описах вказується кількість осіб чоловічої статі у містах¹⁹. Ці розбіжності у першу чергу пов'язані з особливостями податкової системи Російської імперії: протягом XVIII ст. на Лівобережній Україні сплачували фіксований податок по рублю з хати на рік на відміну від Росії, де податок збирався з ревізької душі чоловічої статі будь-якого віку. Зрозуміло, що після ліквідації залишків автономії Гетьманщини царський уряд намагався уніфікувати податкову систему в межах імперії.

В містах Новгород-Сіверського намісництва, як і в інших містах Лівобережної України наприкінці XVIII ст., проживала порівняно незначна кількість населення²⁰. Так, у Новгороді-Сіверському у 1787 р. мешкало 2 376 чоловіків, що, по відношенню до загальної кількості чоловічого населення в Новгород-Сіверському повіті - 31 015 осіб, становило біля 7%²¹. Найбільшими за кількістю населення у Новгород-Сіверському намісництві були старовинні міста, що відігравали значну роль у внутрішньополітичному житті Гетьманщини - Глухів та Стародуб. В них у 1787 р. налічувалося відповідно 3 093 та 3 060 чоловіків, що становило біля 9% по відношенню до загальної кількості населення чоловічої статі у Глухівському і Стародубському повітах (29 512 та 30 214 чоловіків)²². Нове Місто та Сураж отримали статус міст у ході проведення намісницької реформи як центри новоутворених повітів згідно з наказом Сенату від 30 вересня 1781 р.²³, тому кількість міського населення в цих повітах була досить незначна - 588 чоловіків (приблизно 2%) у Новоміському та 269 (0,7%) - у Суразькому²⁴.

Переважну більшість міських мешканців становили міщани, які займалися ремеслами та промислами, посидуючи їх із землеробством. Так, у Новгороді-Сіверському у 1781 р. працювало 4 коляри, слюсар, 74 крапці, 195 шевців, 78 шаповалів, 15 ювалів, 15 ткачів, 15 м'ясників, 15 гончарів²⁵. Дані опису 1785 р. свідчать про зростання кількості ремісників та розширення спектру ремесел у зв'язку з економічним розвитком міста. Так, умісті з'явилося 9 майстрів срібних справ, 31 тесля, 71 олійник тощо²⁶. Загалом, у містах і містечках Новгород-Сіверського намісництва у 1781 р. існувало 35 цехів (гончарські, калачницькі, ковальські, крапєцькі, музичні, ткацькі, шаповальські, шевські тощо). Значними ремісничими центрами традиційно залишалися Стародуб та Глухів. Зокрема, у Стародубі діяло 10 цехів, у яких об'єднувалося 344 ремісники²⁷.

Частина міського населення продовжувала займатися виключно хліборобством. Так, у 1785 р. у Новгороді-Сіверському мешкало 482 чоловіки, "никакого ремесла не имеющих, упражняющихся в хлебопашестве"²⁸. Значну долю прибутків мешканці міст отримували від промислового садівництва та городництва. На присадибних ділянках вирощували картоплю, цибулю, часник, буряки, ріпу, огірки, калусту, моркву, квасоллю і боби, щоб потім збути на місцевих торгах та ярмарках²⁹. Промислове значення для міського населення (особливо у Новгороді-Сіверському та Стародубі) мало садівництво. Найбільш поширеними садовими деревами були яблуні, груші, вишні, сливи³⁰, врожай з яких йшли на продаж.

У містах Новгород-Сіверського намісництва інтенсивно розвивалося промислове виробництво. Зокрема, у Новгороді-Сіверському у 1787 р.

існувало 11 заводів по виробництву вапна та черепиці, підприємство по переробці конопель на канати та селітряний завод, обсяги виробництва на якому в літній сезон сягали 300 пудів³¹. Кількість працівників на цих підприємствах була порівняно невелика. Так, на підприємстві по переробці прядива працювало 20 робітників, на селітряному заводі - 26³². Вироблену продукцію власники збували головним чином на внутрішньому ринку. Так, вапно відправляли по Десні та Дніпру на продаж у Ніжин, Корост, Чернігів, Київ, Переяславль, Кременчук та інші міста. Продукцію з державного підприємства по виробництву селітри відправляли на Шосткинський пороховий завод³³. У Стародубі було розташовано 27 підприємств, з них 2 ливарних заводи, на яких виливали дзвони, 19 чинбарних, 4 канатних та 2 підприємства по виготовленню свічок³⁴.

Включення Лівобережної України до загальноросійського ринку помітно впливало на господарче життя міст та сприяло розвитку торгівлі. До північноукраїнських міст приїжджали купці з Росії та Слобідської України. Наприклад, на ярмарки у Кролевець приїздили купці з Москви, Воронежа, Новгорода, Рильська, Путивля³⁵. Щотижнево або навіть двічі на тиждень у кожному місті чи містечку збиралися торги. На них продавалася сільськогосподарська продукція, ремісничі вироби і товари, вироблені на місцевих мануфактурах. Так, у Стародубі на торги, що відбувалися двічі на тиждень, привозили з навколишніх сіл хліб, сіно, дрова, деревину для будівництва, мед, віск, прядиво, смолу, полотна та дерев'яний посуд³⁶. На щотижневі торги у Погар привозили на продаж прядиво, олію, вино, хліб, посуд тощо³⁷. Майже в усіх містах, за винятком Суража та Нового Міста, двічі або тричі на рік відбувалися ярмарки, які тривали кілька тижнів. Наприклад, у Новгороді-Сіверському ярмарки продовжувалися "от двух до трех недель и более"³⁸. Місцеве населення збувало на ярмарках збіжжя, коноплі, потюн, мед, горілку, вовну, шкіру, олію, приганяли коней, велику рогату худобу. З російських міст і сіл привозили хутра, бавовняні та шовкові тканини, зброю, галантерейні вироби³⁹. Крім торгів та ярмарків, мешканці міст мали змогу придбати необхідні товари у крамницях, яких у великих містах налічувалася досить значна кількість. Так, загальна кількість крамниць та шинків у Стародубі сягала 355⁴⁰.

Торгові обороти у містах Новгород-Сіверського намісництва були досить значні. Тільки у Новгороді-Сіверському у 1787 р. збіжжя, вина, горілки, цукру, паперу, солі, риби, шовкових та бавовняних тканин було реалізовано приблизно на 50 тис. крб., деревини для будівництва та залізного посуду - на 200 тис. крб., каменю - на 1 тис. крб.⁴¹ В залежності від рівня розвитку торгівлі в тому чи іншому місті суттєво відрізнялися капітали купців. Зокрема, купці міста Стародуб мали капітали до 20 тис. крб., глухівські - до 50 тис. крб.⁴²

До складу Новгород-Сіверського намісництва увійшли старовинні українські міста Новгород-Сіверський, Батурин, Глухів, Стародуб, які мали по праву пишатися своїми історичними традиціями. Тож цілком закономірні спроби деяких авторів топографічних описів відтворити їх історію. Зокрема, це стосується "Особого или топографического описания города губернского Новгорода-Северского" А. Пригари 1786-1787 рр. та "Краткого топографического описания Новгородского Северского наместничества" 1787 р.

Перша, найбільша за обсягом, частина опису А.Пригари присвячена історії Новгород-Сіверського. Цей загальний історичний нарис, очевидно, найбільш цікавив автора, який, окрім власних досліджень, використав широке коло джерел та історичної літератури. Зокрема, в його праці зустрічаються неодноразові посилання на літопис Нестора, "Київський Синопис", праці російських істориків О.Манкієва та М.Щербатова, польських хроністів М.Стрийковського та О.Гвагтіна тощо. Проте А.Пригара, який був одним з провідних членів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка⁴⁸, недостатньо критично ставився до джерел, намагаючись всіляко міфологізувати та улашувати історію міста з метою підвищення його серед інших українських центрів. Тому на базі поодиноких фактів автор часто вдавався до сумнівних припущень та гіпотез. Так, твердження, що Новгород-Сіверський "еще и прежде всемирного потопу не без населения был", автор обґрунтовує наявністю "в горах и каменных скалах при сем городе необычайной огромности голов, голеней и других человеческих суставов, погребенных исполинов или гигантов"⁴⁹. За часів Київської Русі, зазначає А.Пригара, за внутрішньополітичним та економічним значенням Новгород-Сіверський дорівнювався Києву та Новгороду, а Чернігів був лише "местечком Новгородской Северской области"⁵⁰. Фантастичні перебільшення А.Пригари, що не мали під собою наукового підґрунтя, не відповідали рівню розвитку навіть тогочасної історичної науки, а у наші часи праця зберігає суто історіографічне значення.

На відміну від А.Пригари, автор "Краткого топографического описания Новгородского Северского наместничества" подає лише загальновідомі на той час дані з історії повітових міст, не заглиблюється у спірні питання, обминає суперечливі твердження своїх попередників з того чи іншого приводу: "поелику повествования их не согласованы между собой, то и оставляется спор их для разрешения другим"⁵¹. Тим самим він визнає, що історичний екскурс у даній праці має суто ознайомчий характер і не є її головною метою.

Автори описів виявляли певне знайомство з археологічними старожитностями краю. Так, вони відзначають наявність у Новгород-Сіверському залишків старовинної фортеці та земляного валу, у Кролевці - рештків кам'яного льоху для зберігання судових книг тощо⁵².

У червні 1782 р. Катерина II видала наказ про дарування гербів містам Новгород-Сіверського намісництва⁵³. Згідно з цим наказом у 1782 р. було затверджено герби повітових міст⁵⁴. Так, герб Новгород-Сіверського отримав традиційну символіку - у зеленому полі частина міської стіни з брамами, вгорі башта з 6-променевою зіркою, а з боків золоті спис і шаблі⁵⁵. Деякі повітові міста отримали нові герби, символи яких відбивали найбільш характерні особливості міста. Так, герби Коропа (короп) та Сосниці (сосна) містили інформацію щодо місцевої флори і фауни, яка пояснювала походження назв цих міст⁵⁶. Нове Місто, мешканці якого мали значні прибутки від бортництва, отримало герб із зображенням шести золотих вуликів, оточених бджолами⁵⁷, на гербі Суража було зображено коноплі "в знак изобилия сего растения"⁵⁸.

Таким чином, проведений аналіз описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. дає підстави зробити висновок про високий ступінь репрезентативності цієї групи джерел, що дозволяє

значною мірою дослідити розвиток міст Північного Лівобережжя наприкінці XVIII ст. Інформаційний потенціал описів дозволяє визначити соціально-економічний стан та з'ясувати деякі тенденції розвитку міст за доби остаточного скасування автономії Лівобережної України. Відомості, вміщені у топографічних описах, становлять значний інтерес не лише для вивчення соціально-економічної історії міських поселень, а й для досліджень з геральдики, історичної демографії та топографії, історіографії тощо. Для сучасних науковців актуальним залишається завдання залучення до розв'язання проблем регіональної історії усіх різновидів та редакцій описів Новгород-Сіверського намісництва разом із комплексом інших джерел.

¹ Бутин Л.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С. 163-178; Греков Б.Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII в. // Труды Б.Д. Избранные труды. - М., 1960. - Т. 3. - С. 225-280; Лавровский А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К., 1888. - Т. I. - С. XII; Пирогов В.А. Описание наместничества Украины как исторический источник. (Проблема типологии и информативных возможностей) // Историко-географическая и источниковедческая проблемы отечественной истории. - Днепропетровск, 1985. - С. 93-97; Рубинштейн Н.Л. Топографическое описание наместничества и губерний России XVIII в. Памятник географического и экономического изучения России // Вопросы географии. - М., 1953. - Вып. 31. - С. 39-89; Федоренко Л.К. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781) - К., 1931. - С. III-XXI.

² Бондаренко І.В. Топографічні описи намісництва і губерній кінця XVIII ст. - як джерело для вивчення адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування Лівобережної і Слобідської України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - 1999. - Вип. VII. - С. 135-141; Білокінь С.І. Сади Північного Лівобережжя України у другій половині XVIII ст. // Історичні дослідження. - К., 1981. - Вип. 7. - С. 69-74; Кулаковський В.М. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них // Історичні дослідження. - К., 1981. - С. 63-69; Перковський А.Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Демографічні дослідження. - К., 1975. - Вип. 3. - С. 124-132; Пирогов Ю.А. Топографічні описи намісництва кінця XVIII ст. як джерело з історії адміністративно-територіального устрою України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - 1999. - Вип. VII. - С. 146-149; Путир А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. - К., 1988.

³ Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - Т. XXI. - № 15227. - С. 246.

⁴ Бондаренко І.В. Топографічні описи намісництва і губерній кінця XVIII ст. - як джерело для вивчення адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування Лівобережної і Слобідської України // Наукові праці Запорізького державного університету. - 1999. - Вип. VII. - С. 136; ЦДАУК. - Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 216. - Арх. 3.

⁵ Білокінь С.І. Вказ. праця. С. 69; ЦДАУК. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12872. - Арх. 2.

⁶ Бутин Л.Л. Вказ. праця. С. 163; Ковтун З.Є. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. - К., 1996. - С. 185-186.

⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781).

⁸ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 60130. - Арх. 1-64; ЦДАУК. - Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 1^а. - Арх. 1-61; Там же. - Оп. 2. - Спр. 44. - Арх. 1-53.

⁹ Там же. - Ф. 207. - Оп. 3. - Спр. 357. - Арх. 54-58.

¹⁰ Там же. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арх. 1-75.

¹¹ РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19162.

¹² Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года (Подготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петренка) // Сіверянський літопис. - 1995. - № 5. - С. 150-156; РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 18331.

¹³ Кулаковський В.М. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них // Історичні дослідження. - К., 1981. - Вип. 7. - С. 66.

¹⁴ Шафронский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С. 35-36.

¹⁵ ЦДАУК. - Ф. 207. - Оп. 3. - Спр. 357. - Арх. 54-57 зв.; Краткое топографическое

- описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С. 150-156.
- ¹⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С. 173, 411.
- ¹⁷ Перкоульський А.П. Вказ. праця. С. 121.
- ¹⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С. 2-3, 37-38, 107, 162-163, 202, 256, 315-316, 363, 393, 410-412, 436-440, 485; ЦДАУК. - Ф. 206. - Оп. 2. - Спр. 44. - Арк. 1, 4, 9, 16, 18 зв., 25, 44, 33 зв., 38, 46, 49.
- ¹⁹ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С. 151-156; РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19162. - Арк. 28; ЦДАУК. - Ф. 207. - Оп. 3. - Спр. 357. - Арк. 54-57 зв.
- ²⁰ Кабулян В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII - первой половине XIX вв. - М., 1971. - С. 114, 118.
- ²¹ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С. 151.
- ²² Там же. - С. 152.
- ²³ ЦДАУК. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12872. - Арк. 2; Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - Т. XXI. - № 15227. - С. 246.
- ²⁴ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С. 156.
- ²⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С. 3.
- ²⁶ ЦДАУК. - Ф. 207. - Оп. 3. - Спр. 357. - Арк. 54-54 зв.
- ²⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С. 38, 439.
- ²⁸ ЦДАУК. - Ф. 207. - Оп. 3. - Спр. 357. - Арк. 54 зв.
- ²⁹ Бандаренко І.В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверський А. Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. - Луганськ, 2001. - С. 31; РДВІА. - Ф. ВУА. - Спр. 19162. - Арк. 31-31 зв.; ЦДАУК. - Ф. 207. - Оп. 3. - Спр. 357. - Арк. 55.
- ³⁰ Блюкман С.І. Вказ. праця. С. 70; Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С. 151; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С. 35; РДВІА. - Ф. ВУА. - Спр. 19162. - Арк. 31.
- ³¹ Там же. - Арк. 30-30 зв.
- ³² Там же. - Арк. 30 зв.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С. 152.
- ³⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С. 363.
- ³⁶ Там же. - С. 38.
- ³⁷ Там же. - С. 108.
- ³⁸ Там же. - С. 5.
- ³⁹ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С. 151-156; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С. 5, 38-39, 108, 163, 257, 316, 363, 394, 396, 440, 486; РДВІА. - Ф. ВУА. - Спр. 19162. - Арк. 28.
- ⁴⁰ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С. 38.
- ⁴¹ РДВІА. - Ф. ВУА. - Спр. 19162. - Арк. 29-29 зв.
- ⁴² Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С. 38, 440.
- ⁴³ Коваленко О.Б. Неопублікована праця Андрія Пригари "Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского" // Северянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 160; Ослобін О. Люди старої України. - Острів-Нью-Йорк, 2000. - С. 191; Федірко А.М. Патріотичні освічені еліти Новгорода-Сіверського на рубежі XVIII-XIX ст. // Український історичний журнал. - 1998. - № 2. - С. 79.
- ⁴⁴ РДВІА. - Ф. ВУА. - Спр. 19162. - Арк. 2 зв.
- ⁴⁵ Там же. - Арк. 11.
- ⁴⁶ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С. 151.
- ⁴⁷ Там же. - С. 151, 153; РДВІА. - Ф. ВУА. - Спр. 19162. - Арк. 7.
- ⁴⁸ ЦДАУК. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 1, 16.
- ⁴⁹ Румянцева В.В. Эмблемы земель и других городов Левобережной Украины периода феодализма. - К., 1986. - С. 96.
- ⁵⁰ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С. 151.
- ⁵¹ Там же. - С. 155.
- ⁵² Там же. - С. 155-156.
- ⁵³ ЦДАУК. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 11. - Арк. 15.